

BƏZİ DİLLƏRDƏ XƏTTİ VƏ YA SEQMENT SƏS ƏVƏZLƏNMƏLƏRİNİN TIPLƏRİ

Sədaqət Abbasova

Azərbaycan Universiteti, Bakı, Azərbaycan

e-mail: sadagat.abbasova@au.edu.az

Xülasə. Məqalədə morfonologiya daxilində nəzərdən keçirilən fonematik əvəzlənmələrin dillərin morfoloji quruluşundan asılı olaraq müxtəlifliyi təhlil olunur, flektiv dillərdəki fonematik əvəzlənmə ilə aqlütinativ dillərdəki fonematik əvəzlənmələrin müxtəlifliyi araşdırılır.

Açar sözlər: səs əvəzlənmələri, seqment, supraseqment, flektiv, iltisəqi.

TYPES OF LINEAR OR SEGMENT SOUND SUBSTITUTIONS IN SOME LANGUAGES

Sadagat Abbasova

Azerbaijan University, Baku, Azerbaijan

Abstract: The article analyzes the differences in phonemic substitutions considered within the framework of morphology, depending on the morphological structure of languages, examines the differences between phonemic substitutions in inflectional languages and phonemic substitutions in agglutinative languages.

Keywords: sound substitutions, segment, suprasegment, inflection, agglutinating.

ТИПЫ ЛИНЕЙНЫХ ИЛИ СЕГМЕНТНЫХ ЗВУКОВЫХ ЗАМЕН В НЕКОТОРЫХ ЯЗЫКАХ

Садагат Аббасова

Университет Азербайджан, Баку, Азербайджан

Резюме: В статье анализируются различия рассматриваемых в рамках морфологии фонематических замен в зависимости от морфологического строения языков, рассматриваются различия фонематических замен во флективных языках и фонематических замен в агглютинативных языках.

Ключевые слова: звуковые замены, сегмент, надсегмент, флексия, агглютинация.

Müxtəlif dillərdə morfoloji vasitə kimi təzahür edən səs əvəzlənmələri linqvistik formal vasitə olub, müəyyən morfoloji mənanın ifadəsi üçün istifadə edilir. Məna, o cümlədən morfoloji məna hökmən ya işarələnəndir, ya da işarələnin bir hissəsidir. İfadə vasitəsinin, o cümlədən morfoloji ifadə vasitəsinin heç də hər zaman işarələyən və ya işarələyənin bir hissəsi olması vacib deyil. Hər bir dildə mənasız, məna daşımayan və ya boş formal (ifadə) vasitələr(i) mövcud olur ki, işarələyəni olmur. Məsələn, morfolojiyə çərçivəsində tez-tez rast gəlinən və məna daşımayan, ifadə etməyən əməliyyatlar, eləcə də morfoloji işarələrin sırası və ya ardıcılığı bu qəbildən sayıla bilər.

Morfoloji vasitələrin əsas tipləri təbii dilin anatomik və fizioloji təbiətindən, yəni onun artikulyator və akustik xüsusiyyətlərindən çıxış edilərək müəyyən edilir. Həmin tiplər *mahiyyətlər*, *əməliyyatlar* və *xətti ardıcılıq* şəklində fərqləndirilir.

Mahiyyətlər özlüyündə mahiyyət qismində qavranılan diskret vahidlər kimi izah olunur. *Əməliyyatlar* isə mahiyyətlərə tətbiq edilən şəkildəyişmələrdir. *Xətti ardıcılıq* isə mahiyyətlərə aiddir, onların sıralanma, düzülmə ardıcılığını göstərir.

Mahiiyyətlər adlandırılan morfoloji vasitələr arasında seqment və supraseqment mahiiyyətlər fərqləndirilir. Seqment mahiiyyətləri həm də fonem silsilələridir ki, bunları seqment də adlandırırlar.

Seqment mahiiyyətli hadisələr dünya dillərində kifayət qədər geniş yayılmışdır. Seqment səs əvəzlənmələri müxtəlif dillərin materialları əsasında ayrı-ayrı yöndən, məsələn, mövqə əvəzlənmələri, kombinator əvəzlənmələr, tarixi səs əvəzlənmələri və s. aspektdən müxtəlif dərəcələrdə öyrənilmişdir [4; 7; 8; 9; 10; 14].

Nitq axınında səslər daha böyük vahidlər – hecalar əmələ gətirir və hecalar da öz növbəsində söz formaları, daha sonra takt, sintaqm və ifadələrdə birləşir. Bu vahidlər nitq zəncirində bir-birinin ardınca yerləşir, düzülür, buna görə də xətti və ya seqment vahidlər adlandırılır. Burada “seqment” sözünün izaha ehtiyacı vardır. Linqvistik ədəbiyyatda “seqment” sözünün izahına nəzər yetirsək, verilən izahların oxşarlıq dərəcəsinin çox yaxın olduğunu müşahidə edirik.

Germanşünaslıqda “seqment” sözünə “4) the smallest distinct part of a spoken utterance, especially with regard to vowel and consonant sounds rather than stress or intonation. ...” (4. danışq nitqinin vurğu və ya intonasiyadan daha çox sait və samit səslərə görə üzvlənən ən kiçik hissəsi. ...) izahı verilir [17].

Xətti və ya seqment dil vahidləri səsli nitqin, yaxud nitq axınının müəyyən parçası, kəsimi və ya seqmentidir, yəni müəyyən cərgələrlə, xətlərlə düzülə bilən səslər və ya onların birləşmələridir. M.İ. Matuseviçin fikrincə, “xətti vahidlər dedikdə dilin biri-birinin ardınca yerləşdirilən (düzülən) səsləri və ya onların birləşmələri başa düşülür” [12, 14]. Xətti vahidlərə adətən səs/fonem, heca, morfem, söz birləşməsi və s. aid edilir.

Nitq axınının təməlini təşkil edən seqment vahidlər sait və samit səslərə ayrılır. Sait və samit səslər arasında mühüm artikulyasiya fərqi olduğunu qeyd edən H.Həsənov həmin fərqi V.A.Boqoroditskiyə istinadən belə izah edir: “... saitlər ağızaçma, samitlər isə ağızbağlama funksiyası daşıyır. Biz nə qədər sait səsləri ucadan tələffüz etməyə çalışsaq, ağzı daha çox açmalıyıq, əksinə, samitləri tədricən ucadan tələffüz etsək, ağız boşluğunu daha ciddi şəkildə bağlayırıq.” [2, s. 25].

İ.Melçuk tipoloji baxımdan seqment səs əvəzlənmələrinin aşağıdakı növlərini fərqləndirir: “Seqment səs əvəzlənmələrinin dörd əsas sinfi mövcuddur. ... substitusiyalar («замещения»), qısaltmalar, genişlənmələr və metatezalar» [13,s.63]. Tədqiqatçı öz təsnifatını /x/~y/ ümumi formulu üçün mümkün olan beş məntiqi ehtimal əsasında qurmuşdur:

a) həm /x/, həm də /y/ – mənalı (“ненуcтые”) fonem silsilələridir ki, tərkibində müxtəlif fonemlər vardır;

b) /x/ – mənalı (“ненуcтая”), /y/ – mənasız (“нуcтая”) fonem silsiləsidir;

c) /x/ – mənasız (“нуcтая”), /y/ – mənalı (“ненуcтая”) fonem silsiləsidir;

ç) /x/ və /y/ – mənalı (“ненуcтые”) fonem silsilələridir ki, eyni fonemdən ibarət olub, müxtəlif ardıcılıqda yerləşir (başqa sözlə, söhbət yerdəyiş(dir)mədən gedir);

d) həm /x/, həm də /y/ – mənasız (“*нечто*”) silsilələrdir”. [13, s. 63].

İ.Melçuk birinci dörd ehtimal, yəni a), b), c), ç) halları əsasında seqment səs əvəzlənmələrinin dörd əsas sinfini fərqləndirir. Bunlar da, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, *substitusiyalar* («*замещения*»), *qısaltmalar*, *genişlənmələr* və *metatezalar*dır. Beşinci ehtimal, yəni d) halı *sıfır əvəzlənmə*ni yaradır ki, bir sıra dillərdə təmsil olunur, bəzi hallarda isə əvəzlənmə olmur, yəni sözformada heç bir dəyişmə olmur: heç nə əvəzlənmir, qısaltmır, yerləşdirilmir və yerdəyişmə olmur. Bu da özlüyündə sıfır əvəzlənmə hesab olunur.

Biz, İ.Melçukun bu təsnifatını əsas götürərək, tədqiqatımızı seqment səs əvəzlənmələrinin sadalanan dörd əsas növü üzrə aparacağıq. Təsnifatdakı “metatezalar”ı fonetik səs əvəzlənmələrində yer alan eyni hadisə ilə qarışdırmamaq məqsədilə “metatetik səs əvəzlənmələri” adlandıracağıq.

Substitusiyalar seqment səs əvəzlənmələrinin dörd əsas növündən biri sayılır. “Substitusiya” termini müxtəlif mənalar daşıyır. O.Axmanova “substitusiya” termininə iki mənada izah verir: “1. *Deskriptiv dilçilikdə dil vahidlərinin oxşar və fərqli cəhətlərini, onların siniflərdə (qruplarda) birləşməsinə, onların funksional xüsusiyyətlərini və s. müəyyən kontekstlər məcmusunda qarşılıqlı şəkildə əvəz edilmək yolu ilə müəyyənləşdirən əsas metoddur; ...*” [6, s.461]. Tədqiqatçı həmin mənə üzrə *substitusiya metodu* və *fonetik substitusiya* termin-birləşmələrin adını çəkir. Onun izah verdiyi ikinci mənaya diqqət edək: “2. *İfadə planında variantların qarşılıqlı nisbəti; işarələyənin (ifadənin) iki elementi arasında elə münasibət və ya nisbətdir ki, birinin digəri ilə əvəzlənməsi həmin elementlərin işarələdiyi məzmununda müvafiq dəyişikliklərə səbəb olmur; ...*” [6, s.461].

Rumın dilində həm sait, həm də samit əvəzlənmələri mövcud olsa da, burada bir neçə samit əvəzlənməsinə diqqət yetirəcəyik. Nümunələrə diqqət edək:

Tək və cəm qarşılaşdırması üzrə:

artist “rəssam” ~ *artişti* “rəssamlar”,

poveste “nağıl” ~ *poveşti* “nağıllar”,

specialist “ekspert” ~ *specialiştı* “ekspertlər”,

îngust “dar, ensiz” (k.c., tək.) ~ *înguşti* “dar, ensiz” (k.c., cəm),

prost “axmaq, səfeh” (k.c., tək.) ~ *proşti* “axmaq, səfeh” (k.c., cəm.),

ministru “nazir” ~ *miniştıri* “nazirlər”,

astru “ulduz” ~ *aştıri* “ulduzlar”,

albastru “mavi” (k.c., tək.) ~ *albaştıri* “mavi” (k.c., cəm),

broască “qurbağa” ~ *broaşte* “qurbağalar”,

Azərbaycan dilçiliyində “qısalma” dilçilik terminləri lüğətinə daxil edilməmiş, rus dilçiliyində olduğu kimi, “apokopa” termini əsasında izah edilmişdir: “*APOKOPA – 1. Müəyyən fonetik qanunlar əsasında sözün son səsinin və ya səslərinin düşməsi ilə meydana çıxan qısaltma. Məsələn, müasir dilimizdəki (dialektlərdə) baxadır, yazadır formaları tarixən baxa durur, yaza durur şəklində işlənmişdir. Habelə ə > ədə > ə > gedə > ay gedə, az > ağız > ağəz > a qız, əşi > əyşi > ə kişi > a kişi > ay kişi. 2. İxtisar yolu ilə yeni sozlərin düzəlməsi.*

Məsələn: taksi > taksomotor; aero > aeroplan; film > kinofilm; kilo > kiloqram; foto > fotoqrafiya.” [1, s. 38].

Türk dilində ikihecalı *ağız, burun, alın, boyun, gönül, oğul* kimi milli sözlər və *fikir, vakit ömür, akıl, emir* kimi alınma sözlər mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edərkən söz kökündəki saitənin düşməsilə qısalma baş verir:

ağız + ım (ın, ı, mız, nız) → ağzım, ağzın, ağzı, ağzımız, ağzınız;

burun + ım (ın, ı, mız, nız) → burnum, burnun, burnu, burnumuz, burnunuz;

gönül + ım (ın, ı, mız, nız) → gönlüm, gönlün, gönlü, gönlümüz, gönlünüz;

ömür + ım (ın, ı, mız, nız) → ömrüm, ömrün, ömrü, ömrümüz, ömrünüz. [3, s.46-47].

Genişlənmə hadisəsi qısalmanın əksi kimi çıxış edir. Formal baxımdan genişlənməyə qısalmanın inversiyası kimi yanaşmaq olar.

Səs əvəzlənməsinin genişlənmə hesab edilməsi üçün onun üzvləri aşağıdakı şərtə uyğun olmalıdır: sol üzv mənasız (“пустой”) və sağ üzv mənalı (“непустой”) olmalıdır. Bunu formul şəklində belə təsvir etmək olur:

$\Lambda \Rightarrow /y/ \mid \epsilon.$

Burada Λ - əvəzlənmənin məna daşımayan sol üzvü, $/y/$ - mənalı sağ üzvüdür, ϵ isə şərti bildirir [13, s.67].

Genişlənmə zamanı baş verən morfonoloji hadisə hər bir dilə xas olan fonotaktik uyğunluğun tənzimlənməsinə xidmət edir.

Morfonoloji hadisə kimi genişlənməyə roman dillərində də rast gəlinir. Məsələn, ispan dilində səs əvəzlənmələrinin xüsusi tipi olaraq genişlənməli əvəzlənmədən bəhs edilir [11, s. 144]. Kar c [κ] samitinin genişlənməsinə aid olan bu tip bütöv bir morfonoloji sinfi, yəni *-ecer, -ocer, -ucir* ilə bitən qaydasız feilləri əhatə edir: *aparecer* “görünmək, peyda olmaq”, *apetecer* “arzu edilmək”, *carecer* “ehtiyacı olmaq”, *conocer* “bilmək, tanımaq”, *desaparecer* “yox olmaq”, *ofrecer* “təklif etmək”, *parecer* “aşkar olmaq, üzə çıxmaq”, *pertenecer* “məxsus olmaq”, *agradecer* “təşəkkür etmək”, *traducir* “tərcümə etmək, çevirmək” və s.

Metatetik yerdəyişmələr dilin müxtəlif səviyyələri ilə bağlı ola bilər, yəni fonetik səviyyədə, səs və ya fonemlərin fonetik qanun və hadisələrin təsiri ilə yerdəyişməsi mümkün olduğu kimi, morfoloji qatda dilin inkişafı prosesində ayrı-ayrı sözlərin formasında da dəyişikliklər baş verə bilər. Dünya dillərinin tarixi inkişafı nəticəsində dil vahidlərinin formaları arasında uyğunlaşma hadisəsi əslində müxtəlif fonetik dəyişmələrlə reallaşa bildiyi ki, morfonoloji dəyişmələrlə də gerçəkləşir, yəni cingiltiləşmə, karlaşma, dodaqlanma, aspirasiya və sair hadisələr inkişaf prosesində dil vahidlərinin oturuşma, uyğunlaşma meyli ilə əlaqədər. Həmin hadisələr arasında dil vahidlərinin struktur düzülüşündəki yerdəyişmə də, başqa sözlə metateza da vardır. Yerdəyişmə və ya metateza ilə nəticələnən uyğunlaşma hadisəsi də dil vahidlərinin fonotaktik cəhətdən nizama salınmasına şərait yaratmış olur.

Dilçilik ədəbiyyatında “metateza” termini ilə bərabər bir sıra əlavə terminlərdən də istifadə olunur. O.Axmanova “перестановка” (yerdəyiş(dır)mə), “пермутация”, “транспозиция” kimi sözləri “metateza” termininə sinonim olaraq işlədir [6, s.231].

Məzmun etibarilə metateza “sözlərin tərkibində səslərin, yaxud hecaların assimilyativ və ya dissimilyativ əsasda qarşılıqlı yerdəyişməsi”dir [6, s.231; 1, s.321]. Fonetik hadisə kimi, “metateza hadisəsi assimilyasiya və dissimilyasiya qanunlarının təsiri ilə əlaqədar təzahür edir.” [1, s.321].

Tədqiqatçının fikrincə, metatezalar morfonoloji mənada sadəcə fonemlərin yerdəyişməsi deyil, həm də bu fonem yerdəyişməsinin morfoloji hadisələrin sinxron vəziyyətini müşayiət etməsidir. Bu baxımdan metatezanı aşağıdakı kimi müəyyənləşdirmək olar: səs əvəzlənməsi o vaxt metatetik əvəzlənmə hesab etmək olar ki, əvəzlənmənin sağ üzvü sol üzvünün yerdəyişməsi vasitəsilə meydana çıxır. Başqa sözlə desək, metatetik əvəzlənmənin sağ üzvü onun sol üzvünün başqa sıralama qaydası ilə yerləşmiş eyni fonemlərdən ibarət olur. Metatetik səs əvəzlənməsinin formulu aşağıdakı kimi təsvir olunur:

$$ab \rightarrow ba$$

İ.Melçuk qədim ispan dilində XVI əsrin ortalarına qədər /dl/→/ld/ metatetik əvəzlənməsinin olduğunu qeyd edir və aşağıdakı nümunələri göstərir:

dad le → *dalde* (*dad* “verin”, *le* “ona”, k.c.),

guardad la → *guardalda* (*guardad* “qoruyun, hifz edin”, *la* “onu”, q.c.),

poned lo → *poneldo* (*poned* “qoyun”, *lo* “onu” o.c.) [13, s. 68].

Baltik dillərindən litva dilində keçmiş zaman formasında, bəzən də indiki zaman formasında tərkibində *sk*, *šk*, *zg*, *žg* samit birləşmələri olan feillər üçün metatetik səs əvəzlənməsi səciyyəvidir. Feilin məsdər forması və ondan əmələ gələn zaman formaları *t*, *d*, *k* samitlərindən əvvəl *ks*, *kš*, *gz*, *gž* birləşmələrinə malik olur. Məsələn:

blýkšti “(rəngi) ağarmaq” – *blýkšta* “(rəngi) ağarır” – *blýško* “(rəngi) ağardı”,

mėgzti “toxumaq” – *mėzga* “toxuyur” – *mėzgė* “toxudu”.

drėksti “cırmaqlamaq” – *drėskia* “cırmaqlayır” – *drėskė* “cırmaqladı”. [5, s.507].

Nəticə. Seqment səs əvəzlənmələri İ.Melçuk tərəfindən təklif olunmuş təsnifat özünün hərtərəfliliyi ilə fərqlənir. Məhz bu təsnifat seqment səs əvəzlənmələrini bütöv halda əhatə edir. Həmin təsnifatdan çıxış edərək görmək olur ki, dünya dillərindəki istənilən səs əvəzlənməsi müəyyənləşdirilmiş dörd əsas qrupun (substitusiyalar, qısaltmalar, genişlənmələr və metatetik səs əvəzlənmələri) birinə aid olur.

Ədəbiyyat

1. Adilov M I., Verdiyeva Z.N., Ağayeva F.M. (2020), İzahlı dilçilik terminləri lüğəti. Bakı: Elm və təhsil, 656 s.
2. Həsənov H. (2004), Müasir Azərbaycan dilinin fonetikasi. Dərslik. Bakı: “Təfəkkür” Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 306 s.
3. Rəsulov Ə., Rüstəmov R. (2007), Türk dili. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 308 s.

4. Абдуллина Г.Р. (2001), Проблемы морфологии башкирского языка. Автореф. дисс. ... канд. фил. наук. Уфа, 26 с.
5. Амбразас В. и др. (1966), Литовский язык. Языки народов СССР. Т.1. Индоевропейские языки. М., с. 500–527.
6. Ахманова О.С. (1969), Словарь лингвистических терминов. – 2-е изд., Москва: Издательство «Советская энциклопедия», 608 с.
7. Барро Махамаду. (2014), Морфонологические чередования в русском и французском языках: на материале имени существительного. Автореф. дисс. ... канд. фил. наук. Москва, 22 с.
8. Данилина Н.И. (2012), Морфонологические системы в синхронии и диахронии (на материале неблизкородственных языков). Автореф. дисс. ... докт. фил. наук. Саратов, 38 с.
9. Данилина Н.И. (2005), О принципах позиционного описания морфонологических явлений (на материале русского и древнегреческого языков). Язык и общество в синхронии и диахронии: Труды и материалы Международной конференции. Саратов: Научная книга, с. 6 - 11.
10. Дзуганова Р.Х. (2005), Аблаутные чередования и их функции в кабардино-черкесском языке: Автореф. дисс. ... докт. фил. наук. Нальчик, 23 с.
11. Катагощина Н.А., Вольф Е.М. (1968), Сравнительно-сопоставительная грамматика романских языков (иборо-романская подгруппа). Москва: Наука, 256 с.
12. Матусевич М.И. (1976), Современный русский язык: Фонетика. М., 1976. М: «Просвещение», 288 с.
13. Мельчук И.А. (2000), Курс общей морфологии, пер. И. А. Муравьева, Е. Г. Устинова. Москва - Вена: Языки русской культуры, Том 3, 370 с.
14. Толстая С.М. (1998). Морфонология в структуре славянских языков. РАН, Ин-т славяноведения, М.: Индрик, 319 с.
15. Bybee J. (1985), Morphology: a study of the relation between meaning and form. Amsterdam: John Benjamins.
16. Chomsky N., Morris H. (1968), The Sound Pattern of English. New York: Harper and Row, 470 p.
17. Concise Oxford English Dictionary, 11th Edition Revised © Oxford University Press 2006. / Oxford ® electronic dictionary Version: 7.2
18. Goldstein D. (2021), Truncation, in: Encyclopedia of Ancient Greek Language and Linguistics, General Editor: Georgios K. Giannakis. Consulted online on 27 August http://dx.doi.org/10.1163/2214-448X_eagll_SIM_00000543